

Je li etničko čišćenje uspjelo?

Geografija manjinskog povratka u Bosni i Hercegovini
i njezino značenje*

Gerard TOAL

School of Public and International Affairs, Virginia Tech., SAD

Carl DAHLMAN

Department of Geography, Miami University of Ohio, SAD

UDK 314.156.5(497.6)"1992/1995"
314.745.3-054.75(497.6)"200"
911.3:32>(497.6)"199"

Izvorni znanstveni rad (primljeno 25. travnja 2007.)

Članak propituje etničko čišćenje kao geopolitičku strategiju te napore međunarodne zajednice i običnih stanovnika Bosne i Hercegovine da ponište učinke kroz proces povratka izbjeglica i prognanih. Etničko je čišćenje uspješno pridonijelo podjeli stanovništva i teritorija prema nacionalističkim nacrtima, no Daytonski mirovni sporazum uključivao je i odredbe koje su potaknule znatnu povratnu migraciju prognanog stanovništva te je na taj način imao učinak protiv ratnoj politici segregacije. Članak analizira i kartografski prikazuje geografiju povratka u Bosnu i Hercegovinu. U prigodi 10. obljetnice Daytonskoga sporazuma (1995.-2005.), uključuje i raspravu o trenutnom stanovništvu i teritorijalnom sastavu Bosne i Hercegovine. Svoje geopolitičko viđenje suvremene Bosne i Hercegovine javno iznose nacionalistički političari, inozemni diplomati, promatrači i novinari. Njihove ocjene o još uvijek podijeljenoj zemlji odnosno o zemlji djelomično sređenoj zahvaljujući međunarodnoj intervenciji, ne opisuju valjano trenutačno situaciju. Iz demografske perspektive gledano, etničko čišćenje niti je uspjelo, a niti je poništeno.

Etničko čišćenje kao geopolitička strategija

Rat u Bosni i Hercegovini (BiH) u razdoblju 1992.-95. priskrbio je geopolitičkom rječniku kraja XX. stoljeća novi pojam — etničko čišćenje. Pojam je hibrid između međunarodne i lokalne jezične uporabe, a zapravo je nastao još 1991. kada su ga hrvatski državni predstavnici i međunarodni humanitarni aktivisti upotrijebili da opišu »srpske« akcije u »hrvatskim« gradovima i selima. Pojam ima povijesne korijene u obitelji vojnih eufemizama, kao što je, primjerice, čišćenje terena koje su

* Članak je hrvatski prijevod izlaganja *Has ethnic cleansing succeeded? Geographies of minority return and its meaning in Bosnia-Herzegovina*, predstavljenog na međunarodnom znanstvenom skupu *Dayton — 10 Years After: Conflict Resolution and Cooperation Perspectives*, održanog 28.-30. studenoga 2005. u Sarajevu, u povodu 10. obljetnice potpisivanja mirovnog sporazuma. Autori su prikazali rezultate istraživanja obavljenog 2002.-2004. u okviru projekta kojeg je financirala američka zaklada *National Science Foundation*. Tekst objavljujemo uz suglasnost autora.

provodili ustaše za vrijeme Drugoga svjetskog rata. Srpski nacionalisti koristili su u 1980-ima pojam »etnički čisto« opisajući navodnu albansku namjeru da stvore Kosovo bez Srba. Inozemni novinari, humanitarni djelatnici i zapadni diplomati prigrlili su taj pojam te usuglasivši ga s prevladavajućom koncepcijom poimanja identiteta (prevlast »etničkog« nad »nacionalnim«) konačno oblikovali u engleskom jeziku kao *ethnic cleansing* ili *ethnic purification*. Pojam *ethnic cleansing* u američkim medijima prvi je upotrijebio 15. travnja 1992. novinar Chuck Sudetic,¹ citirajući zapadnog diplomata u izvješću iz Sarajeva za *New York Times*. Ostali tada još prednost daju pojmu *ethnic purification*. Međutim, nakon posjeta Washingtonu bosanskohercegovačkog ministra vanjskih poslova Harisa Silajdžića u travnju i svibnju 1992. pojam etničko čišćenje postao je opće prihvaćen kao dio priče o ratu u B. i H. kao europskom genocidu.²

Pojam etničko čišćenje obuhvatio je ne samo strahote rata nego i ciljeve začetnika i pretežitih počinitelja, srpske vojske i srpskih neregularnih milicija.³ U obraćanju samoproglašenoj »Skupštini srpske republike« u svibnju 1992. vođa bosanskih Srba Radovan Karadžić odredio je šest ciljeva srpskih vojnih snaga. Prvi od tih ciljeva bio je primordijalan: razdvajanje etničkih zajednica u BiH. Ostali su bili vojna geografija toga razdvajanja. Između Bosanske krajine i Semberije potrebno je uspostaviti koridor. Rijeka Drina ne smije više biti »granica svjetova«. Tu granicu potrebno je pomaknuti na Neretvu i Unu. Sarajevo je potrebno podijeliti na srpski i muslimanski dio. Karadžićev popis ciljeva završava klasičnim geopolitičkim zahtjevom: srpska republika u BiH mora imati izlaz na more.⁴ U nastavku koji je ubrzo slijedio vodstvo bosanskih Srba nastojalo je teritorijalnim osvajanjem i homogenizacijom stanovništva stvoriti tvorevinu koja graniči sa »majkom Srbijom« i koja bi se mogla sjediniti s njom.

Primjer BiH potvrđuje da je etničko čišćenje geopolitička strategija velikih ambicija. Mann⁵ definira etničko čišćenje kao »protjerivanje pripadnika jedne skupine s nekog lokaliteta od strane pripadnika druge skupine koja je taj lokalitet proglasila ekskluzivno svojim«. Prema Mannovoj klasifikaciji oblika etničkoga čišćenja inkriminirana zbivanja koja su se dogodila za vrijeme rata u BiH ulaze u kategoriju smrtonosnog etničkog čišćenja, s obilježjima potpunoga i smišljenoga čina, pa se mogu okarakterizirati i kao genocid.⁶ Mann i neki drugi autori tvrde da je etničko čišćenje moderan oblik socijalnog inženjeringa. Vezano je za nastanak modernih država i po-

¹ Chuck SUDETIC, Breaking Cease-Fire Serbs Launch Attacks into Bosnia, *New York Times*, 15 April 1992, A6.

² G. Ó TUATHAIL, Theorizing Practical geopolitical Reasoning: The Case of U.S. Bosnia Policy in 1992. *Political Geography* 21 (2002), 601-628.

³ Norman CIGAR, *Genocide in Bosnia: The Policy of »Ethnic Cleansing«*. College Station, Texas, Texas A&M University Press, 1995.

⁴ R. DONIA, The Assembly of Republika Srpska, 1992-95: Highlights and Excerpts. Izjava svjedoka stručnjaka na Međunarodnom kaznenom sudu za bivšu Jugoslaviju od 29. lipnja 2003. Pristup na: http://hague.bard.edu/icty_info.html

⁵ Michael MANN, *The Dark Side of Democracy: Explaining Ethnic Cleansing*. Cambridge University Press, Cambridge, UK, 2004.

⁶ Carl DAHLMAN, *Geographies of Genocide and Ethnic Cleansing: The Lessons of Bosnia-Herzegovina*. U: *The Geography of War and Peace*, uredio C. Flint. Oxford University Press. Oxford, UK, 2004.

pratno utemeljenje suvereniteta, s time da *ethnos* zamijenio *demus*. Narod je, pritom, samo jedna etnička skupina određena »krvlju«, jezikom i vjerom. Do toga dolazi u uvjetima kada etnicitet zamijeni ostale oblike društvene identifikacije, posebice klasnu identifikaciju, i kada dvije stare etničke skupine polažu pravu na državu, pri čemu obje imaju stanovite legitime argumente. Do smrtonosnoga etničkog čišćenja dolazi kada je slabija strana ohrabrena najavom izvanjske pomoći ili kada jača strana povjeruje da je vojno dovoljno moćna da nametne svoju volju. Oba slučaja odnose se i na BiH. Bosanske Srbe poticao je i usmjeravao Miloševićev režim iz Srbije, a zahvaljujući monopolu na oružje taj je režim osjetio da svoj cilj stvaranja Velike Srbije može postići bez ozbiljnog vojnog otpora. Kao što je dobro poznato, prije nego je bila prisiljena povući se potkraj rata, srpska je vojska zauzela približno 70% teritorija BiH i protjerala praktički cjelokupno nesrpsko stanovništvo.

Iako je Daytonskim sporazumom vodstvu bosanskih Srba pripalo manje teritorija nego što su željeli te iako nisu uspjeli postići strateške ciljeve podjele Sarajeva i pripojenja Srbiji, ono je ipak tim sporazumom došlo do priznanja svoje ratne stečevine, Republike Srpske, koja je unutarnjom granicom razgraničena s Federacijom BiH, drugim entitetom koji je u tako postavljenoj BiH predstavljao Muslimane i Hrvate. Etničkim čišćenjem prijeratna demografska geografija BiH značajno se promijenila. Primjenjujući silu i teror srpska je vojska stvorila teritorij koji je, ne računajući zemanarive manjine poput Roma i Ukrajinaca, bio nastanjen gotovo isključivo stanovnicima koji su se izjašnjavali kao Srbi. To se dogodilo usprkos činjenici da je u kolovozu 1995. Vojska Republike Srpske (VRS) bila potrošena i poražena vojska. Toga se prisjeća Biljana Plavšić: »Bili smo poraženi 1995. Stoga se stvari za pregovaračkim stolom i nisu činile tako lošima... Ljudi su govorili, dobro je, moglo smo proći i mnogo gore.«⁷ Elemente etničkog čišćenja kao metode stvaranja vlastitoga etno-nacionalnoga prostora imale su ili proizvele i akcije Hrvatskog vijeća obrane (HVO) bosanskohercegovačkih Hrvata, potpomognutoga regularnom hrvatskom vojskom, kao i Armije BiH⁸

Aneks 7 Daytonskog mirovnog sporazuma sadržavao je odredbe koje su poništavale geografiju aparthajda, najveće »postignuće« VRS-a i njoj suprotstavljenih strana. Tim odredbama onima koji su silom protjerani za vrijeme rata obećano je ne samo pravo na povratak nego i povratak u njihove domove: »Svi izbjegli i prognani imaju pravo na slobodan povratak u vlastite domove. Imati će pravo na nadoknadu imovine koja im je bila oduzeta za vrijeme neprijateljstva od 1991. ili na kompenzaciju imovine koja im ne može biti vraćena.«⁹ No unatoč svih članaka koji su obećavali da će poništiti etničko čišćenje i osigurati povratak na stanje od prije travnja 1992., bilo je i onih koji su radili u korist konsolidacije etnonacionalističkih tvorevina, a protiv zajedničke zemlje koju su svi dijelili do rata. Na kraju krajeva, u Daytonskim mirovnim pregovorima sudjelovali su i organizatori i začetnici etničkog čišćenja. Pravna

⁷ N. CIGAR, op. cit. str. 232.

⁸ B. MAGAŠ and I. ŽANIĆ, *The War in Croatia and Bosnia-Herzegovina 1991-1995*. Edited by B. Magaš and I. Žanić. Frank Cass. London, UK, 2001.

⁹ Opći okvirni sporazum za mir u Bosni i Hercegovini, Aneks 7, prvi paragraf.

odredba koja je omogućavala povratak sadržavala je i mogućnost izbora. Protjerani su mogli izabrati i kompenzaciju s pravom na preseljenje. Etnonacionalisti su dobro znali da Aneks 7 može postati i instrument za konsolidaciju etničkog čišćenja i omogućiti da se nasilni etnički inženjering legalizira razmjenom imovine koja je nelegalno započela još za trajanja rata.

Poništenje etničkog čišćenja? Karta povratka

U prvom desetljeću nakon potpisivanja Daytonskog mirovnog sporazuma dogodile su se ogromne promjene u političkoj i demografskoj stvarnosti BiH. Zbog entitetskog ustroja međuentitetska granična crta (engleski *Inter-Entity Boundary Line*, IEBL) još je uvijek dio svakodnevice iako ne predstavlja prepreku kretanju bilo koje vrste unutar zemlje. Usprkos međunarodnoj nedosljednosti i nemaloj lokalnoj opstrukciji u prvim godinama nakon rata, međunarodna je zajednica ipak razvila sposobnost i pravne mehanizme potrebne za provedbu Aneksa 7 mirovnoga sporazuma. Malo tko je ozbiljno vjerovao da bi se etničko čišćenje moglo poništiti. U međunarodnoj zajednici nakon zaustavljanja rata vodila se rasprava treba li prihvatiti neugodnu stvarnost i potpomoći lokalnu integraciju prognanih na štetu povratka ili ozbiljno poduprijeti proces povratka kojime će se od prognanika tražiti da napuste mjesta privremenog boravka i ponovno preuzmu svoju imovinu, žele li iskoristiti pomoć za obnovu kuća. UNHCR, organizacija zadužena za provedbu Aneksa 7, isprva nije bila za inzistiranje na povratku, djelomice i zbog raširene kritike na neke prijašnje primjere bezuvjetnog forsiranja povratka.¹⁰ Prilike u BiH ipak su bile drugačije pa su UNHCR, Ured visokog predstavnika (OHR) i ostale agencije u sastavu Vijeća za provedbu mira naposljetku odlučile da je povratak u prvotna boravišta najbolja strategija za osiguranje mira na dulji rok. Rezultati popisa stanovništva provedenog 1991. bili su demografski raspored kojeg je međunarodna zajednica uzela kao osnovicu za proces povratka. »BiH 1991« bila je slika antipod etnonacionalističkoj slici podijeljene zemlje odvojenih nacionalnih jedinica. Promičući povratak i povrat imovine na lokalnoj razini u bosanskohercegovačkim regijama međunarodna je zajednica slici aparthajdne poratne »BiH 1996« suprotstavljala sliku prijeratne »BiH 1991«. Broj povratnika — prognanika i izbjeglica koji su se vraćali u mjesta predratnog boravka — počeo je rasti 1999. da bi vrhunac dostigao u 2000. i 2001. godini. Do rujna 2004. broj povratnika dostigao je značajnu među kada su UNHCR i bosanskohercegovačko Ministarstvo za ljudska prava i izbjeglice objavili da se milijun ljudi od ukupno nešto više od 2 milijuna prognanih vratilo u svoje domove. Štoviše, prema podacima Ministarstva daljnjih 38.000 obitelji još je čekalo sredinom 2004. na povratak koji je ovisio o dobivanju pomoći za obnovu doma.

Na drugim mjestima već smo objavili rezultate istraživanja pozadine tih brojaka na lokalnoj razini.¹¹ U ovoj prigodi želimo istražiti političku geografiju 1,011.555 re-

¹⁰ M. FINNEMORE and M. BARNETT, *Rules For The World: International Organizations in Global Politics*. Cornell University Press. Ithaca, 2004.

¹¹ G. Ó TUATHAIL and C. DAHLMAN, *The Clash of Governmentalities: Displacement and Return in Bosnia-Herzegovina*. U: *Global Governmentalities: Governing international Spaces*, edited by W. Walter and W. Lamer. Routledge. London, 2004. ; *isti*, *The Effort to Reverse Ethnic Cleansing in Bosnia-Herzegovina*:

Tablica 1.
Manjinski povratci u BiH prema etničkoj pripadnosti i odredištu 1996.-2005.
(Izvor: prema podacima UNHCR-a 1996-2006. obradili autori)

Broj registriranih manjinskih povratka

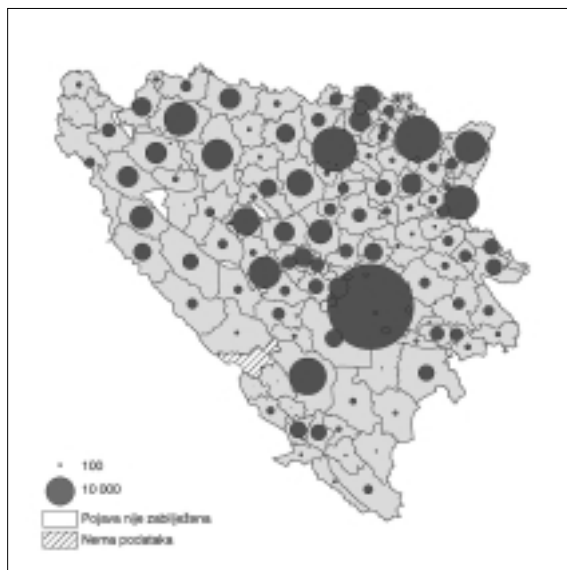
	FBiH	RS	Brčko	Ukupno
Bošnjaci	45.703	149.058	15.145	209.906
Hrvati	72.215	10.663	3.746	86.624
Srbi	150.877	0	2.491	153.368
Ostali	2.939	1.149	0	4.088
Ukupno	271.734	160.870	21.382	453.986

Postotni udjeli

	FBiH	RS	Brčko	Ukupno
Bošnjaci	10,1	32,8	3,3	46,2
Hrvati	15,9	2,3	0,8	19,1
Srbi	33,2	0,0	0,5	33,8
Ostali	0,6	0,3	0,0	0,9
Ukupno	59,9	35,4	4,7	100,0

gistriranih ljudi koji su se vratili do potkraj 2005., s posebnim naglaskom na politički važne kategorije »manjinskih« i »većinskih« povratka. Nešto malo više od polovice od ukupnog broja povratka su tzv. većinski povratci. Riječ je o povratku u domove u područja koja se nalaze pod vlašću političkih stranaka koje zastupaju istu etničku zajednicu kojoj pripada i povratnik. Većinski status odnosi se na poslijeratnu političku vlast na općinskoj razini, bez obzira na predratni etnički sastav stanovništva. Primjerice, Srbi povratnici u općinu Zvornik u istočnom dijelu Republike Srpske računaju se kao većinski povratci iako Srbi, statistički gledano, nisu bili većinsko stanovništvo u općini prije rata. Također, većinski povratak ne znači da povratak nije bio problematičan. U pojedinim sredinama izbile su napetosti između većinskih povratnika i prognanika, pripadnika iste etničke zajednice koji su se tamo zatekli. Potonji su stvarali probleme i otežavali povratak prvima. Dok smo u srpnju 2002. obavljali terensko istraživanje u Derventi, jednom od mjesta koje se nalazi među najviše stradalima u BiH, susretali smo Srbe koji su se žalili na pridošle sunarodnjake i zagovarali povratak nekadašnjih susjeda Hrvata i Bošnjaka. Ne želimo tvrditi da je takvo raspoloženje rašireno, no držimo da je ipak važno zabilježiti da je ratni demografski potres imao i takve posljedice koje su napetost i neprijateljstvo izazivale i mimo crta etničke podjele.

The Limits of Returns. *Eurasian Geography and Economics*, 45 (2004), 6, 439-464.; *isti*, The Legacy of ethnic cleansing: The international community and the returns process in post-Dayton Bosnia-Herzegovina. *Political Geography*, 24 (2005), 5, 569-599.; *isti*, Broken Bosnia: The Localized Geopolitics of Displacement and Return in Two Bosnian Places. *Annals of the Association of American Geographers*, 95 (2005), 3, 644-662.; *isti*, Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns. *International Peacekeeping*, 13 (2006), 2, 242-260.

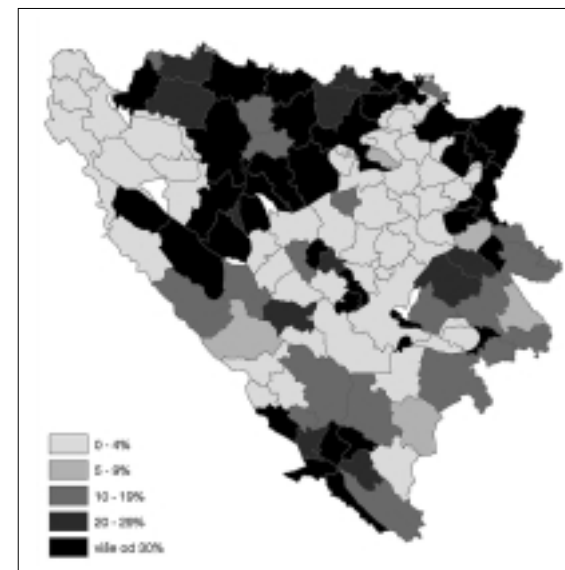
Karta br. 1a

Manjinski
povratci po
općinama od
1996. do
studenoga
2005.

Naglasak međunarodne zajednice na »manjinskom« povratku je konkretna politika usmjerena na ublažavanje ekskluzivističke geopolitike etničkoga čišćenja. U manjinske povratke ubrajaju se osobe povratnici u područja pod vlašću etničke skupine različite od njihove. Iako je među prognanima postojala izražena želja za povratkom, oni koji su se trebali vratiti u područja pod vlašću druge etničke skupine u prvim su godinama nakon rata (1996.-99.) nailazili na opstrukciju u rasponu od diskriminacije do nasilja. Politika međunarodne zajednice vidljive je rezultate počela davati 2000. i otad ima izravan utjecaj na poništavanje etničkog čišćenja. Istodobno, valja uzeti u obzir da su u vremenu proteklom između inicijalnog vala etničkog čišćenja 1992. i olakšanog povratka nakon 2000. mnogi odustali od povratka i pristali na preseljenje. Sve u svemu, približno 454.000 manjinskih povratnika registriranih do studenog 2005. navodi na zaključak o djelomičnom uspjehu u reintegraciji zemlje.

Baš kao i protjerivanje, i manjinski povratci neravnomjerno su raspoređeni u BiH. *Tablica 1* donosi pregled manjinskih povrataka u razdoblju 1996.-2005., uključujući i etnički sastav povratnika te geografsku raspodjelu. Najviše manjinskih povrataka zabilježili su Srbi u Federaciju BiH te Bošnjaci u Republiku Srpsku. Slijede Bošnjaci i Hrvati unutar Federacije, a posebice u središnjoj Bosni. Zapravo, srpski, hrvatski i bošnjački povratci u središnjoj Bosni daju naslutiti da bi to područje moglo biti najbliže nekadašnjem multietničkom sastavu, iako i nadalje s velikim razlikama u usporedbi s predratnim stanjem. Bošnjački povratci i diskrikt Brčko također nisu zanemarivi iako u ukupnom broju povrataka sudjeluju tek s 3,3%. Posebno su važni ima li se u vidu demografski inženjering kojeg je poduzimala Republika Srpska nastojeći zadržati to područje.¹² Približno 15.000 Bošnjaka koji su se vratili u Brčko

¹² Ó TUATHAIL and C. DAHLMAN, Post-Domicide Bosnia and Herzegovina: Homes, Homelands and One Million Returns. *International Peacekeeping*, 13 (2006), 2, 242-260.

Karta br. 1b

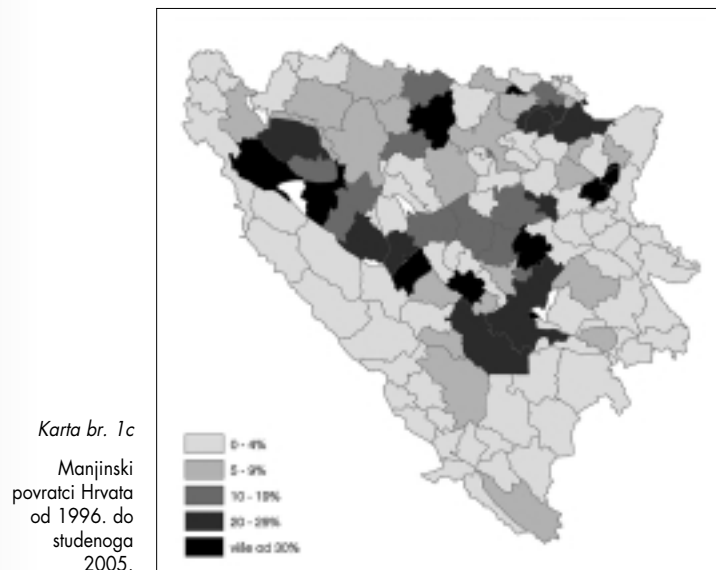
Manjinski
povratci
Bošnjaka od
1996. do
studenoga
2005.

učinili su to usprkos rezidentnim Srbima kao i onim Srbima koji su napustili domove u Federaciji i zauzeli »napuštene« stanove u gradovima Republike Srpske, među kojima je bilo i Brčko.

Prikažu li se smjerovi povratka na karti, stječe se uvid u nastajuću poratnu demografiju BiH. *Karta br. 1a* pokazuje da su područja s najvećim brojem povrataka Sarajevo s predgrađima te općine Doboj, Brčko, Bijeljina i Zvornik na sjeveroistoku zemlje. Ostala područja s velikim brojem povratnika su Mostar te pojedine općine u središnjoj Bosni gdje ukupni broj povratnika nije osobito velik ali jest visok u usporedbi s lokalnim stanovništvom. U svim tim područjima manjinski povratnici čine znatan dio trenutno nazočnih u selima i gradovima koji su tijekom rata bili etnički očišćeni. U samo nekoliko slučajeva, međutim, manjinski su povratci promijenili etnički balans na svoju stranu. U većini slučajeva povratnici su se vratili u općine gdje su i nadalje brojniji domicilni i preseljeni pripadnici prevladavajuće zajednice. Primjerice, u općini Zvornik oko 15.000 povratnika Bošnjaka stoji naspram 28.000 predratnih, domicilnih Srba i dodatnih 30.000 Srba preseljenih iz drugih dijelova. Prije rata, Bošnjaci su bili većinsko stanovništvo općine. Trenutačno, prema neslužbenoj procjeni Bošnjaci čine oko 20% ukupnog stanovništva.¹³ S druge strane, i razmjerno malen ukupan broj manjinskih povratnika Srba bio je dovoljan da se u tri općine u jugozapadnoj ponovno uspostavi predratna etnička većina. U mnogobrojnim općinama, međutim, usprkos stanovitog broja manjinskih povrataka i dalje su na djelu rezultati etničkoga čišćenja, vidljivi u visokoj etničkoj homogenosti stanovništva.

Geografija poništenja etničkog čišćenja može se vizualizirati na kartama. Na *karti br. 1b* prikazan je manjinski povratak Bošnjaka po općinama, iskazan kao postotak

¹³ Charlie POWELL, OHR-Bratunac, osobni kontakt, 2005.

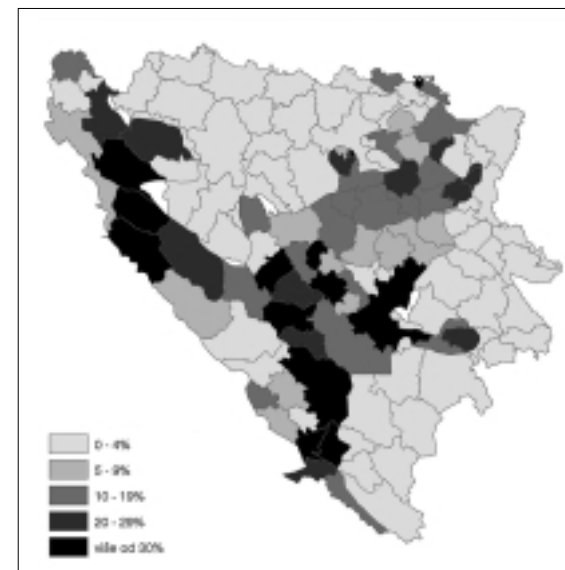

u odnosu na ukupnu bošnjačku populaciju te općine prije rata. Uočava se da bošnjački povratak u zapadnu i sjeveroistočnu Republiku Srpsku prelazi 30% predratnog stanovništva, dok je u ostalim dijelovima zemlje nešto niži. I u dijelovima središnje Bosne i jugozapadne Bosne koji su bili pod vojnim nadzorom Hrvata povratak Bošnjaka također prelazi 30% predratne populacije. Tu kartu nadopunjava *karta br. 1c* Na kojoj je prikazan manjinski povratak Hrvata koji je najviši u dijelove središnje Bosne, koji su bili pod vojnim nadzorom Armije BiH, te na područje nekadašnjeg ratnog «koridora» kod Brčkog, dok je u samome gradu Brčkom niži od 10% jer su mnogobrojni brčanski Hrvata odselili u gospodarski prosperitetniju Hrvatsku.

I naposljetku *karta br. 1d* pokazuje manjinski povratak Srba. Najviše Srba povratnika je u Sarajevu i sarajevskim predgrađima koja su napustili početkom 1996. godine. Usto, za istaknuti je i povratak u općine Drvar, Glamoč, Bosansko Grahovo i Bosanski Petrovac, slabo naseljeni i zabačeni dio Bosanske krajine gdje je prije rata bilo prevladavajuće srpsko stanovništvo. To su područje zauzele hrvatske snage u operaciji Maestral potkraj rata.¹⁴ Ipak, zahvaljujući svome sposobnom lokalnom vodstvu, mnogobrojni Srbi su se vratili i ponovno uspostavili predratnu srpsku većinu u tim općinama.

Kakvo će značenje manjinski povratci ubuduće imati po poratnu demografsku sliku i političke prilike u zemlji, zasad je teško pretpostaviti, između ostaloga i zbog činjenice da popis stanovništva nije proveden još od 1991. godine. U očekivanju prvoga poratnog popisa prikupili smo procjene koje oslikavaju opću sliku jedno desetljeće nakon Daytonskog sporazuma. Ponajprije, ukupno stanovništvo zemlje vjerojatno je manje brojno nego što mnoge procjene pretpostavljaju, između ostaloga i

¹⁴ INTERNATIONAL CRISIS GROUP, *Minority Returns or Mass Relocation?* Sarajevo/Brussels, 1998.

zbog stalnog a za statistiku uglavnom prikrivenog iseljivanja. Ured za statistiku procjenjuje 2003. ukupno stanovništvo na 3,83 milijuna, dok je predratna populacija bila 4,37 milijuna st. Na temelju naših istraživanja vjerojatnije je ipak da se zbog gospodarskih teškoća i iseljavanja broj stanovnika 2005. kreće oko 3,5 milijuna. Drugo, nema pouzdanih podataka po općinama o broju stanovnika koji se tokom rata nisu preselili, kao što ih nema ni za većinske povratke. No ipak, podatci koje smo mi prikupili, navode na to da se stanovništvo Federacije sastoji od 72% Bošnjaka, 22% Hrvata i približno 5% Srba, dok je prije rata na tom području bilo 52% Bošnjaka, 20% Srba i 19% Hrvata. Podaci za Republiku Srpsku još su manje pouzdani, no nedvojbeno upućuju na to da je predratna populacija koja se sastojala od 54% Srba, 29% Bošnjaka i 9% Hrvata postala naglašeno većinskom srpskom.¹⁵ Pritom treba, međutim, imati na umu da proces povratka nije gotov te da prema podacima Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice gotovo 130.000 osoba i dalje čeka «održivo» rješenje.

Dayton plus 10: interpretacija povratka i je li etničko čišćenje uspjelo

Smisao etničkog čišćenja i relativni uspjeh manjinskih povratka rijetko se promatraju zasebno, jer se uglavnom utapaju u općenitim geopolitičkim raspravama o Bosni i o ishodu međunarodne intervencije. To se posebice odnosi na američke diplomate koji su se iznimno zainteresirali za Bosnu kao pokazni teren za američku vanjsku politiku nakon hladnoga rata.

¹⁵ Damir JOSIPOVIĆ, *Suitability of Dayton Territorial Division for the Process of Integration of Bosnia and Hercegovina*. U: Bufon, M. et al (eds.) *The western Balkans: a European Challenge*. Založba Annales. Koper 2006. pp. 391- 418.

U američkoj geopolitičkoj kulturi Bosna i Hercegovina se dugo vremena doživljavala kao »multikulturalno« i »multietničko« društvo koje se bori s prošlošću ali se i kreće k boljoj sutrašnjici.¹⁶ U svakidašnjem govoru Bosnu se čak poistovjećivalo s »malim Sjedinjenim Državama« koje nastoje prevladati gorak osjećaj građanskoga rata i učvrstiti sadržajan savez. Takvo gledanje nužno, barem kada je riječ o službenoj američkoj politici, pitanje povratka smješta u predvidiv kontekst govora o pomirenju i oprost. Prihvatanje činjenice da je etničko čišćenje uspjelo, makar i djelomično, posve je nezamislivo. Primjerice, u okviru ceremonije priređenih u povodu 10. obljetnice Daytonskog sporazuma, američka državna tajnica Condoleezza Rice ocijenila je Bosnu kao »nacionalnu priču koja daje više nade« (sic) jer »Srbi, Hrvati i Muslimani žive i zajedno rade na pomirenju u mjestima kao što su Sarajevo, Mostar, Brčko i Banja Luka«. Državna tajnica Rice je žena afroameričkog podrijetla, odrasla u rasno podijeljenom gradu Birminghamu u Alabami, na segregacionističkom američkom Jugu, i sigurno ima što reći o podjeli i pomirenju, no ipak je upitno koliko se taj »politički korektan« način govora može primijeniti na poratnu BiH. Rice je u govoru zapravo namjeravala iskoristiti Bosnu ne bi li dodatno legitimirala američki Rat protiv terorizma. Pridodala je i kako »BiH nije samo primatelj međunarodne pomoći« — čime je zapravo naglasila ovisnost zemlje — nego da »se i priključuje međunarodnoj zajednici u obrani slobode i borbi za nju u Iraku te suprotstavljanju terorizmu posvuda na Zemlji.«¹⁷ U istoj prigodi desete obljetnice Daytonskog sporazuma, pomoćni tajnik Nicholas Burns¹⁸ također ističe američku vjeru u BiH, a posebno izdvaja Brčko, opisujući ga kao grad s »najjačim gospodarstvom, najvišim udjelom inozemnih investicija te s najbolje funkcionirajućim multietničkim ustanovama u BiH.« dokazujući time da »multietničnost ima budućnost u regiji«.

Multietničnost i budućnost »posvete« su u govorima međunarodnih dužnosnika koje rezultati procesa povratka ipak umanjuju. Iako je povratak bio uspješniji nego što su mnogi pretpostavljali, rezultati ipak nisu značajnije utjecali na demografsko »stanje na terenu«, nastalo ratnim zločinima i prisilnim preseljenjem. »Milijun povratka« naglašavali su mnogi dužnosnici opisujući postignuća deset godina nakon Daytonskog sporazuma. Pojedinci su i pretjerali. Visoki povjerenik Paddy Ashdown, primjerice, govorio je o »čudu u BiH« koje je »došlo tako brzo.«¹⁹ Jedno od čuda je i što »ljudi ponovno žive zajedno«. Muslimani su se vratili u Srebrenicu, a Srbi u Drvar. Poneka mjesta i pokoja anegdota u vezi s povratkom nude inspiraciju, no i Ashdown i Ured visokog predstavnika kao ustanova svjesni su ograničenog dometa povratka. Nitko ne govori da je etničko čišćenje poništeno, niti da je BiH multietnična po cijelom teritoriju. Ashdown bez zadržke ističe da »mržnje« koje su dovele do Srebreni-

¹⁶ C. SIMMONS, A Multicultural, Multiethnic, and Multiconfessional Bosnia and Herzegovina: Myth and Reality. *Nationalities Papers*, 30 (2002), 4, 623-638.

¹⁷ C. RICE, Remarks in Honor of the Tenth Anniversary of the Dayton Peace Accords. Govor državne tajnice, Department of State, Washington, D.C., 22. studeni 2005.

¹⁸ N. BURNS, Bosnia Ten Years Later: Successes and Challenges. Govor podtajnika za politička pitanja, US Department of State, Washington, D.C., 21. studeni 2005.

¹⁹ BBC News, Ashdown Urges Bosnia Justice, 24. prosinca 2005. Pristup na: <http://news.bbc.co.uk/2/hi/europe/4557446.stm>

ce kao metafore ratnoga zločina i dalje su na djelu. Ono što različiti govornici ističu jest da je sam proces povratka zapravo uspjeh. Prema Ashdownu to je »promijenilo pravila ratovanja« te ustanovilo »novo ljudsko pravo«, pravo na povrat imovine i povratak u dom nakon rata, razumije se pod uvjetom da osoba to želi.²⁰ Usporedi li BiH sa svojim osobnim iskustvom stečenim u Belfastu 1969., gdje je zapovijedao vodom britanske vojske, pokazuje se da su rezultati bolji. Tamo se, naime, katoličko stanovništvo koje je bilo izbačeno iz domova, više nikad nije moglo vratilo u te četvrti.²¹

I dok je međunarodna zajednica naglašavala pozitivne rezultate u BiH deset godina nakon Dayton, bilo je i onih, u Bosni ali i drugdje, koji su u svemu vidjeli samo neuspjeh i trijumf etničkog čišćenja. Jedan od najizrazitijih artikulacija takva mišljenja pojavila se u uredničkom slovu Jonathana Steelea, kolumniste britanskoga *Guardiana*. O suvremenoj Bosni Steel piše: »Uspjeh postdaytonske BiH je tanak. Nestalo je multikulturalizma predratne Bosne. Iako su se deseci tisuća ljudi vratili u domove u područja iz kojih su bili etnički očišćeni, oni većinom žive u oštro omeđenim enklavama. Osim nekoliko iznimaka, sve općine imaju više od 90% stanovništva iste etničke ili vjerske pripadnosti.«²²

Kao svoj izvor Steel navodi izvješće *International Crisis Group* o reformi policije.²³ U raspravi o »etničkoj neravnomjernosti« u policijskim snagama, koja uključuje i podatak bez izvora prema kojem »manje od 8% policije Republike Srpske čine nersrbi«, spomenuto je i izvješće Helsinškog odbora za ljudska prava BiH.²⁴ To izvješće sadrži i sljedeći navod: »Posljedice etničkog čišćenja i dalje su prisutne u svim segmentima bosanskohercegovačkog društva. Iako je minulo 9 godina od sklapanja mira a proces povratka je u međuvremenu započeo, može se reći da broj povratnika, onih što su se vratili u područja gdje je njihova skupina u manjini, nije zadovoljavajuća. U predratnoj BiH svega je dvadesetak općina imalo takav etnički sastav da je jedna skupina potpuno prevladavala nad druge dvije. U 80% općina nijedna skupina nije osjetnije prevladavala. Trenutačno jedino u Tuzli većinsko stanovništvo ne dosiže 90% stanovništva, dok u ostalim općinama taj udjel je između 92% i 99%«.

Taj odlomak izvor je »statistike« koja se pojavljuje i u izvješću ICG-a, a potom je kružila i do Steelove kolumne i natrag. To je zorna statistika i uvjerljivo svjedočanstvo da je etničko čišćenje uspjelo. Problem je, međutim, što ta statistika nije provjerenjena. One statistike koje su dostupne toliko su oprečne da možemo sa sigurnošću sugerirati da taj podatak zbunjuje i da je netočan. U svim općinama u kojima smo mi istraživali (Zvornik, Dobo, Brčko, Jajce) razina povratka je značajno iznad 10%.

²⁰ D. JARINIC, S nacionalistima se borim cijeli život. Razgovor s Paddyjem Ashdownom, *Nezavisne novine*, Banja Luka, 12. studeni 2004.

²¹ BBC News, op.cit.

²² J. STEELE, Today's Bosnia: a dependent, stifled, apartheid regime. *The Guardian* 11. studeni 2005.

²³ J. STEELE, kolumnist *The Guardian*, osobni kontakt INTERNATIONAL CRISIS GROUP, Bosnia's Stalled Police Reform: No Progress, No EU. Sarajevo, 6. rujna 2005.

²⁴ HELSINKI COMMITTEE FOR HUMAN RIGHTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, Report on the Status of Human Rights in Bosnia and Herzegovina (analysis for the period January-December 2005). Sarajevo, 17. siječnja 2005.

No bez obzira na iznesene podatke uzmimo tvrdnju Helsinškog odbora u BiH za ozbiljno. Njihovo izvješće za 2004. oblikovalo je raspoloženje i argumentaciju kakvu smo često slušali za vrijeme našeg terenskog istraživanja u BiH, a to je da službeni statistički podaci UNHCR-a i Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice ne daju pravu sliku o razini povratka. U izvješću za 2004. piše: »Procjene Helsinškog odbora, temeljene su na izvješćima promatrača, posjetima većem broju općina, kontaktima sa stanovništvom te podacima prikupljenim na terenu, govore da je brojka od milijun povratnika svakako nerealna. Stvaran broj povratnika mnogo je manji. Broj povratnika neopravdano je poistovjećen s brojem stanova ili kuća vraćenih u vlasništvo. Riječ je o tome da je brojka vraćenih stanova, brojka potvrđenih zahtjeva, pomnožena s brojem članova obitelji koja je podnijela zahtjev. Helsinški komitet raspolaže saznanjima da velik broj vlasnika čim dođe u ponovni posjed svoga stana ili kuće, vraćenu imovinu odmah ponudi na prodaju ili ju zamijeni. Svoje predratne kuće, koje su sada obnovljene, mnogi od njih koriste kao vikendice ili ih jednostavno iznajmljuju. U velik broj obnovljenih kuća nikad nitko nije uselio. Prema statistikama u područje Srebrenice vratilo se oko 4000 izbjeglica. U zbilji, međutim, njih 60% boravi tamo samo povremeno. Primjerice, u selu Moračići nedaleko Zvornika godine 2004. obnovljeno je 60 kuća u vlasništvu Bošnjaka, no do studenoga nijedan vlasnik nije se u te kuće trajno vratio i nastanio.

Helsinški odbor postavlja važno pitanje o načinu na koji se službeni statistički podaci pribavljaju. Do raspuštanja Snaga za povratak i obnovu (Return and Reconstruction Task Forces, RRTF) 2002. statističke podatke pribavljali su se u uredima UNHCR-a uz pomoć onih koji su lokalno bili zaduženi za skrb o povratku, ministarstva zaduženog za stanovanje u Republici Srpskoj i povjerenika za stanovanje u Federaciji. Uvjeti su se razlikovali od regije do regije pa tako i mogućnosti pribavljanja podataka. Otkad su Snaga za povratak i obnovu raspuštene podatke o statistici povratka pribavljaju općine te ih dostavljaju državnome Ministarstvu za ljudska prava i izbjeglice. Općine do podataka dolaze preko procedure kojom povratnici primaju i pomoć u obnovi domova. Proces je postavljen tako da je pojedinim organizacijama u interesu da uveličavaju podatke o povratnicima. Primjerice, uveličavanje brojčanih podataka u interesu je UNHCR-a, ali i lokalnih vlasti koje nikako ne žele na se navući bijes Ureda visokog povjerenika. Politički je korektno, naime, podupirati povratak. To ipak ne znači da UNHCR ili općinski službenici ne prave razliku između broja povratnika i broja vraćenih kuća i stanova. Svi su oni potpuno svjesni razlika između tih dviju kategorija.

Helsinški odbor ima pravo kada upozorava da ima povratnika koji prodaju ili iznajmljuju svoju imovinu. O tome, međutim, nema službene statistike. Točno je i da ima povratnika koji svoje domove koriste samo povremeno. Tu pojavu uočili smo širom BiH, a posebice u Srebrenici na što upozorava i Helsinški odbor. Međutim, ni o toj pojavi nema pouzdanih podataka — za podatak o čak 60% takvih slučajeva Helsinški odbor ne navodi nikakav izvor — prema tome ostaje nejasno koliko je ona značajna i rasprostranjena. Mi tvrdimo da je navod Helsinškoga odbora prema kojemu je »brojka od milijun povratnika svakako nerealna« pretjeran. Ostaje nam zaključiti da su podaci UNHCR-a i bosanskohercegovačkog Ministarstva za ljudska prava i izbjeglice najbolji do kojih istraživači mogu doći. Pritom, istraživaču mora biti jasno

da ti podaci vjerojatno precjenjuju razinu povratka i zasigurno ne vode računa o tome što se zbiva nakon formalnog povratka (prodaja i iznajmljivanje), no ako uzme-mo samo općine u kojima smo sami istraživali, nama je jasno da tvrdnja koju iznosi Helsinški odbor nije istinita. To potvrđuju i podaci na najnižoj prostornoj razini, primjerice u slučaju spomenutog naselja Moračići.

Izvješće Helsinškog odbora za 2005. ponavlja priču o »demografskim uspjesima etničkoga čišćenja« te podatke o više nego 90-postotnoj etničkoj homogenosti svih općina osim Tuzle i Sarajeva, no potonje pripisuje nevladinoj organizaciji Europski pokret iz Banja Luke.²⁵ Način na koji se raspravlja u izvješću nije prihvatljiv, primjerice tvrdi se kako je »lako uočiti da se povratnička populacija sastoji uglavnom od starijih ljudi«. Silazni trend broja povratka pak dovodi do zaključka »da nas to suočava sa zastrašujućom činjenicom da je etničko čišćenje u BiH ušlo u završnu etapu«.

Zaključak

Mi se tome suprotstavljamo, tvrdeći da je to previše negativan zaključak o procesu povratka u BiH. Nema dvojbe da BiH na razini općina nije jednako multietnična kao što je bila prije rata. Međutim, ona je mnogo više multietnična nego što je bila neposredno nakon rata kada je glavno obilježje bila politička geografija apartheidja. BiH 2006 nalazi se negdje između multietnične BiH 1991. i njezine apartheidne varijante 1996. godine. U najmanju ruku demografski gledano, etničko čišćenje nije uspjelo ili je poništeno. Zasebne i homogene nacionalne cjeline nisu uspostavljene. Načelo etnoteritorijalnosti i dalje je živo u entitetskim političkim vladajućim strukturama, no ublaženo je odlukom Ustavnoga suda o konstitutivnosti naroda i zakonskim prilagodba koje su uslijedile. Najčešća i najtočnija tema u vezi s BiH nije ona koja bi naglašavala postignuća i time zvučala iskupljujuće u svjetlu međunarodnih liberalnih normi (inače tema koju najviše vole pripadnici međunarodne zajednice, osobito američki dužnosnici), ali nije ni koja međunarodne napore ocrtava kao promašene i naglašava »užas« zbog pobjede etničkoga čišćenja. Najtočnija je priča o BiH koja se i dalje bori s naslijeđem ratnog etničkog čišćenja, o zemlji koja se polako mijenja i kreće od neodrživog segregacionizma k modernizirajućoj europskoj budućnosti i na tom putu susreće s mnogo prepreka i izazova.

Prerano je još za odgovor na pitanje »je li uspelo etničko čišćenje?« U ovom trenutku ono što možemo napraviti jest prepoznati mnogobrojne naznake koje leže u pozadini demografije povratka. Jedna od tih je i pitanje hoće li dva najpaklenskija »politička geografa« Radovan Karadžić i Ratko Mladić završiti u Haagu na suđenju pred sudom za počinjene ratne zločine koji su bili sastavni dio napada na BiH pod njihovim nadzorom. Drugo je važno pitanje koje se nameće hoće li se Republika Srpska, tvorevina spomenute dvojice, održati sa sadašnjim imenom i identitetom kao smisljena upravna jedinica dok se BiH bude približavala članstvu u Europskoj uniji. Treće je hoće li odnosno kada će prvaci svih bosanskohercegovačkih zajednica pokrenuti proces pomirenja u kojem će se prihvatiti da su ratne zločine u posljednjem ratu počinili pripadnici svih strana, ali i da neke zajednice nose za njih veću odgo-

²⁵ HELSINKI COMMITTEE FOR HUMAN RIGHTS IN BOSNIA AND HERZEGOVINA, op. cit.

vornost od ostalih. Sve dok na njih nema konačnoga odgovora, ta pitanja moraju obilježiti svaku raspravu o BiH kao moralni podsjetnici da etničko čišćenje u krajnosti može uspjeti jedino ako međunarodna zajednica i lokalne snage to dopuste.

Preveo i priredio: *Mladen Klemenčić*

Gerard Toal & Carl Dahlman:

Has ethnic cleansing succeeded? *Geographies of minority return and its meaning in Bosnia-Herzegovina*

The paper describes the geopolitical strategy of ethnic cleansing as it was used in pursuit of state-breaking and state-making in Bosnia-Herzegovina during the 1992-1995 war. It considers the question of whether this strategy worked in the sense that it left a segregated population and exclusionary political geography in Bosnia ten years after Dayton. The paper presents two geographies of post-Dayton Bosnia-Herzegovina which relate to the legacy of ethnic cleansing. Ethnic cleansing is discussed as a geopolitical strategy that yields a political geography characterized by the massive population displacement brought by nationalists' effort to segregate and partition Bosnia. Although ethnic cleansing was successful in dividing population and territory according to the nationalists' maps, The Dayton Peace Accord that ended the war contained provisions that eventually led to considerable return migration by displaced persons, undoing the exclusivity of the war's political geography. The paper provides maps of the geography of return to describe and analyze the effect to which the effort to promote minority returns over the last decade has ameliorated the political geography of ethnic cleansing. The paper then analyzes the meanings ascribed to Bosnia-Herzegovina's current population and territory ten years after Dayton. Nationalist politicians, international diplomats, observers and journalists are among those disseminating new visions of the meaning of Bosnia-Herzegovina, which make claims about persistence of nationalism or the condition of human rights in post-war Bosnia. Their depiction of Bosnia as either yet broken by nationalism or near fixed by international community does not describe properly the actual lived spaces in post-war Bosnia. We argue, instead, that Bosnia must be understood as a new political space that defies the purity of nationalist visions and also fails to satisfy the wish of a truly heterogeneous society. Ethnic cleansing has not succeeded nor has it yet been reversed.

GRAĐA/PRILOZI